

ZINGEN TEGEN DE DOOD

OVER HIGHLIFE EN BEGRAFENIS

SJAAK VAN DER GEEST .

Highlife is misschien wel het belangrijkste export product van Ghana. De muziek slaat aan in het buitenland, maar weinigen weten waar de woorden over gaan. Dit artikel luistert naar die woorden. Highlife is op de eerste plaats voor eigen gebruik bestemd: om zich te verzetten tegen de dood bijvoorbeeld.

De schrijver van dit artikel, Sjaak van der Geest, is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam.

Toen Montaigne in 1580 zijn Essais liet verschijnen, begon hij met het volgende bericht aan de lezer:

"...Dit boek is alleen bedoeld voor mijn vrienden en verwanten opdat zij enkele van mijn karaktertrekken en eigenschappen mogen terugvinden als zij mijzelf verloren hebben -hetgeen spoedig het geval zal zijn- en aldus een vollediger en levendiger herinnering aan mij zullen bewaren." Hij besloot dit bericht veelbetekenend met: "Vaarwel dan, van Montaigne."

Wat Montaigne hier onverbloemd zegt, is waarschijnlijk van toepassing op heel veel menselijke activiteiten. Sommige antropologen hebben cultuur zelfs beschreven als een verzet tegen de dood. Met het uitzicht op een onontkoombare dood scheppen mensen producten die hen zullen overleven, hopend dat zij zelf ook in die producten zullen voortleven. De Nederland-

se schrijver Jeroen Brouwer zei in een interview dat dat zijn diepste wens was: kunst te maken die hem zou overleven. Alleen degene die ervan overtuigd is dat hijzelf zal voortleven, in een andere wereld, of als herborene in een andere persoon, hoeft zich niet om dergelijke producten te bekommeren. Maar dat is slechts theorie. In werkelijkheid, vermoed ik, zal bijna iedereen iets willen nalaten waarin anderen zijn karakter en persoon kunnen terugvinden, zoals Montaigne het formuleerde. De dood is zowel verlammend als stimulerend, zowel bederver als schepper van leven.

In dit artikel houd ik me ook bezig met kunst tegen de dood, Ghanese highlife-liederen. Het is niet zozeer kunst tegen de vergetelheid die de dood brengt, tegen de dood op lange termijn, maar kunst tegen de dood van het nu, tegen de acute pijn en angst die het sterven van de ander teweeg brengt.

HIGHLIFE

Wat 'highlife' is, is genoegzaam bekend. De naam wordt gebruikt voor een grote variëteit van kunstuitingen: instrumentele muziek, dans, liederen, en 'soap-opera'. 'Highlife' is een mengsel van Westafrikaanse en Europese muziek. Tijdens mijn verblijf in Ghana (1969-1973) was het erg populair. Toen ik antropologisch veldwerk deed in een Ghanes dorp had ik een cassetterecorder plus één cassette met highlife-liederen. De cassette stond de hele dag op. Zowel de kinderen als de volwassenen luisterden er graag naar. Ze zongen de tekst mee en dansten soms op de muziek. Ook mijn aandacht werd erdoor gewekt. Met behulp van anderen begon ik de tekst te ontcijferen en raakte in de ban.

Het merkwaardige van highlife-liederen, maar ik neem aan ook van vele andere liederen, is dat zij ook 'aanslaan' bij degenen die de woorden niet verstaan. Toch is de tekst erg belangrijk. In dit artikel wil ik daarom een stukje 'verborgen cultuur' presenteren, want hoewel highlife misschien wel het bekendste is van alle Ghanese culturele prestaties, weet haast niemand waar die muzikanten het eigenlijk over hebben. De teksten zijn in Twi en hebben betrekking op allerlei

S. van der Geest

Jongelui staan te luisteren bij een kiosk waar highlife muziek gespeeld wordt

aspecten en problemen van het dagelijkse leven. Zij bieden, om het met een cliché te zeggen, een venster op de Ghanese maatschappij.

'Highlife' wordt gemaakt door bands, maar hoeveel bands er bestaan in Ghana is onmogelijk te zeggen. Sommige ervan zijn vermaard en bestaan reeds geruime tijd, andere komen en gaan, afhankelijk van financiële perikelen en persoonlijke conflicten. Tussen de bands bestaan enorme variaties, onder andere in muzikale en literaire stijl. Voor sommige zangers is de tekst van ondergeschikt belang. Ik zal me beperken tot twee van hen die wel nadruk leggen op de tekst: Nana Ampadu van de African Brothers Band en Konadu. Beiden trekken door het land en geven concerten, maar de meeste bekendheid hebben zij door de vele platen en -illegale- opnamen die er van hen bestaan. Ook mijn materiaal is daarop gebaseerd.

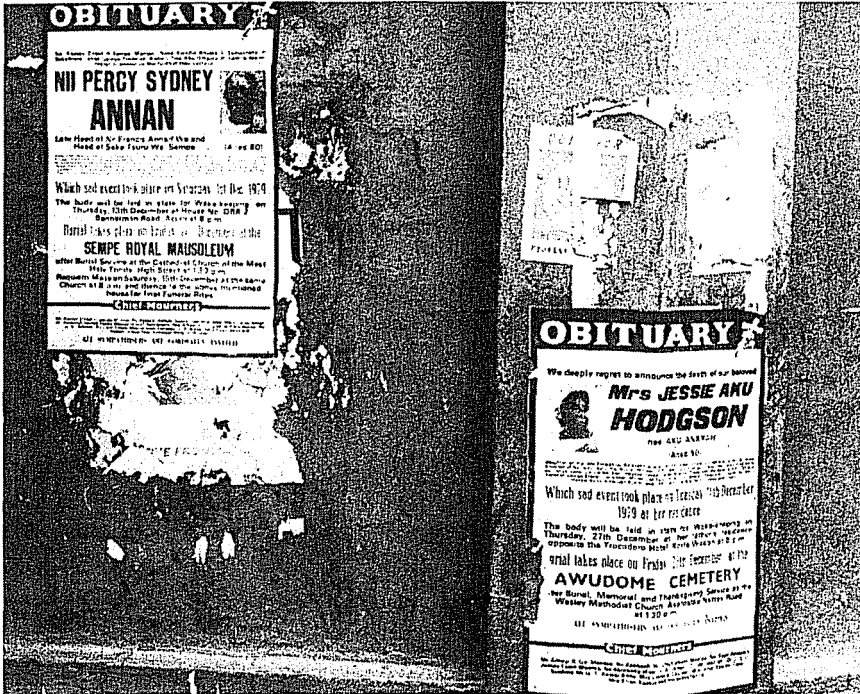
DOOD EN BEGRAFENIS

Ik zei dat de liederen "een venster op de Ghanese maatschappij" bieden. De belangrijkste gebeurtenis in het dagelijkse leven is misschien wel de begrafenis.

De begrafenis is een sociale aangelegenheid bij uitstek, in zeker opzicht te vergelijken met kermis, carnaval en bruiloft in bepaalde Nederlandse gemeenschappen. Een begrafenis brengt mensen bij elkaar. Dat is het belangrijkste. In dorpen waar het saamhorigheidsgevoel groot is en het besef van familie-lidmaatschap zich zelfs verder uitstrekt dan men genealogisch kan traceren, heeft de begrafenis het karakter van een reünie. Het saamhorigheidsgevoel gaat immers samen met een uitzonderlijk hoge mate van geografische mobiliteit. Vooral in Kwahu, waar ik voor mijn onderzoek verbleef, zijn de verwanten verspreid over het gehele land (en de laatste jaren ook ver daarbuiten). Op de begrafenis ziet men elkaar terug, en leren de kinderen wie wie is.

Dat neemt echter niet weg dat de dood centraal staat op die dag. De vreugde van het weerzien en het gevoel van eenheid worden als het ware geïntensiveerd door de nabijheid van het sterven van een van hen. Het rouwen om de gestorvene is een publieke en dramatische aangelegenheid en contrasteert scherp met het verdringen van dood en rouw in de Nederlandse samenleving. Bij ons wordt de dood niet alleen geprivatiseerd, maar ook 'gemedicaliseerd' en 'gebureaucratiseerd'. Reeds vóór het sterven worden oude mensen apart geplaatst, en toevertrouwd aan professionele en geroutineerde handen. Hun sterven verloopt geruisloos en 'gesmeerd' en rouwen wordt nagenoeg overbodig. In ieder geval wordt het in publiek als ongepast beschouwd. De routinizatie van het omgaan met de dood heeft echter een verdringing ten gevolge die het verdriet 'onverwerkt' laat. De prijs is hoog. De verdringing van de dood in Nederland heeft het paradoxale gevolg dat deze juist aanwezig blijft. Het onverwerkte verdriet en het verzuimde afscheid verhevigden de pijn die nabestaanden hadden willen voorkomen en doen die pijn zelfs voortduren.

De Akan begrafenis biedt een volkomen ander beeld. Daar is volop gelegenheid voor de 'verwerking' van het verdriet. Familieleden en bekenden nemen luidruchtig en dramatisch afscheid. Zij dansen, zingen en huilen publiekelijk. Er wordt ook zwaar gedronken. Mensen omhelzen elkaar, maar vaak wordt er ook gevochten.

Tijdens mijn onderzoek stierf een vrouw van middelbare leeftijd. Zij was, zoals vele vrouwen, marktkoopvrouw geweest. Haar dood was tragisch want zij liet zeven jonge kinderen na. De begrafenis was tumultueus. Een meisje raakte in trance en bewoog zich door het dorp terwijl ze onverklaarbare klanken uitstootte en onbegrijpelijke gebaren maakte. Een grote menigte volgde haar. De enige weg door het dorp was verstopt met rouwende mensen. De enkele auto's die passeerden, konden er met moeite door komen. Ik zag een vrouw languit in een open goot vallen, ze leek het niet eens te merken, ze was verdoofd door drank en verdriet. Voor het huis waar de overledene lag opgebaard, voerde een groepje marktvrouwen een pantomime op voor hun gestorven collega. Ze paradeerden op en neer met grote manden en deden alsof zij handel dreven. Het begon te regenen maar hun spel ging voort. Toen de kist met een grote steen werd dichtgespijkerd, raakten de emoties op een hoogtepunt en een man van de familie begon luid, met woede in zijn stem, de dode toe te spreken. Drei-

gend sommeerde hij haar een teken te geven opdat men zou weten wie haar had gedood. Ook de gang naar de begraafplaats was chaotisch. Vijf maal stopten de dragers en eenmaal begonnen zij met de kist te rennen. Op de begraafplaats trachtte een jongeman in het graf te springen. De menigte probeerde hem tegen te houden, maar juist toen de kist arriveerde, sprong hij in de kuil. Een ander ging hem achterna om hem er uit te duwen, maar vergeefs. Er ontstond een handgemeen. Een derde man sprong in het graf en samen werkten zij de eerste eruit...

In dit emotionele tumult heeft ook highlife een plaats. Talloze liederen gaan over de dood. Zij worden aan één stuk gedraaid in de bars die vol zijn met dansende en drinkende mensen. De teksten worden meegezongen en dragen zodoende bij tot de sfeer van de begrafenis. Het is opvallend dat zoveel liederen de dood tot onderwerp hebben, maar het is niet verwonderlijk, gezien de centrale rol die de begrafenis in het leven inneemt. Van daar dat er ook commerciële redenen zijn om over de dood te zingen. Zo'n lied komt vaak van pas. De vergelijking met carnaval, hoe misplaatst die ook lijkt, dringt zich opnieuw op. De carnavalshit laat zich goed verkopen in carnavalstijd, maar 'begrafenistijd' is het altijd in Ghana. Laten we enkele liedteksten bekijken.

TEKSTEN OVER DE DOOD

Toen ik teksten van highlife-liederen begon te verzamelen en vertalen wist ik niet wat mij te wachten stond. Het verzamelen gebeurde willekeurig. Vrienden namen voor mij liederen op die hen bijzonder aanspraken. Langzamerhand drong het besef tot mij door dat deze liederen een 'antropologische waarde' hadden, en begon ik met het moeilijke werk van transscriptie (in Twi) en vertaling (in Engels). Diverse vrienden waren mij hierbij behulpzaam. Op een gegeven moment viel het mij op dat er zoveel liederen over de dood gingen (en zo weinig over de liefde!). Toen ik er nauwkeuriger naar keek, deed ik een vreemde ontdekking. Ik verwachtte dat de liederen vertroosting zouden bieden, de pijn van de dood zouden verlichten, zoals dat immers ook gebeurt in liederen en teksten op begrafenis in mijn eigen cultuur. Het tegendeel bleek waar te zijn: bijna alle tek-

sten benadrukken de wreedheid en onontkoombaarheid van de dood. Ontkenningen ervan door verwijzing naar een ander, beter leven, die zo vertrouwd zijn in teksten van christelijke begrafenissen, kwamen nagenoeg niet voor. Pas toen ik er nadrukkelijk naar ging zoeken, vond ik enkele vage aanduidingen, en later wees de Ghaneese taalkundige Yankah mij nog op enkele andere voorbeelden. Het overheersende beeld was echter: directe confrontatie met de verschrikking van de dood. Hier volgen enkele voorbeelden. Het eerste lied wordt gezongen door Nana Ampadu. Het was de 'tophit' op de begrafenis die ik hierboven beschreef, want de vrouw wier dood werd bezongen, had dezelfde naam als de overledene van die dag. In alle opzichten leek het lied over háár, haar man en kinderen te gaan.

Maame Adwoa (Moeder Adwoa)

Oh Moeder Adwoa,
uw dood doet ons pijn
en verontrust ons.
Uw kinderen huilen.
Oh Moeder Adwoa,
wat zullen we doen?
Uw kinderen huilen,
Oh Moeder Adwoa,
want u bent er niet meer.
Uw huis zal vervuilen,
uw kinderen zijn ellendig.
Oh Moeder Adwoa,
naar wie moet uw echtgenoot nu gaan?
Geen vrouw zal zo goed zijn hem te trouwen.
Kom en kijk naar hem,
hij kan zijn ogen zelfs niet sluiten
van tranen en ellende.
De Moeder Adwoa waarvan ik spreek
komt van Kwahu Obomen.
Haar echte naam is Adwoa Oforiwa Amanfo.
Als ik haar levensgeschiedenis vertel
zal men zeggen dat ik dat doe
om haar te prijzen nu zij toch dood is.
Het weinige dat ik van haar weet
is dat zij vrolijk was toen zij nog leefde
en met iedereen plezier had.
Oh Moeder Adwoa, wat moeten we doen.
Uw kinderen huilen.

Het volgende lied is eveneens van Nana Ampadu. Het is een lange ballade en vertelt het verhaal van drie tragische sterfgevallen, die waar gebeurd zijn. Ik citeer alleen het eerste gedeelte.

Obrɔ̃ biara twa owuo (Ieder zwoegen loopt uit op de dood)

Al ons zwoegen loopt uit op de dood.

Ieder mens zwoegt voor zijn dood.

*Mensen begrijpen de dood van anderen niet,
maar al ons zwoegen zal eens met de dood eindigen.*

*Dominic Owusu Ansa, ook wel Osei Yaw genoemd,
stierf op een wijze die iedereen schokte,
zijn familie en zijn vrienden.*

*Osei Yaw maakte een zakenreis van Accra naar Kumasi.
Hij was vergezeld van zijn eerste vrouw, Esther Boatemaa.
Op de terugreis ontmoette Osei Yaw een goede vriend.
Hij vroeg zijn vrouw vooruit te reizen naar Accra,
omdat hij zelf met zijn vriend in diens auto wilde reizen.*

*Vriendschap is soms sterker
dan de band tussen broeders en zusters.*

*Uit liefde voor haar echtgenoot
accepteerde Esther alles van hem.*

*Zij arriveert in Accra
en bereidt voedsel voor Yaw.*

Yaw komt niet.

Esther wordt ongerust en begint te bidden.

*Zij zit in de huiskamer op hem te wachten,
lang na bedtijd.*

Plotseling wordt er op de deur geklopt.

Iemand vertelt haar,

haar tranen de vrije loop te laten,

*want haar echtgenoot Yaw is er niet in geslaagd
Accra te bereiken.*

Hij heeft een ongeluk gekregen en is nu dood.

Heei Esther, helaas.

Je beide kinderen hielden zoveel van hun vader.

*Nana Yaw Kyere en zijn zusje, Maame Boatemaa,
wat moeten zij nu doen!*

*Aaah, zij zullen dit schokkende nieuws
in hun prille jeugd moeten horen.*

Heei, moet al ons zwoegen

zo door de dood worden afgebroken?
Yaw Osei, aanvaard mijn condoléances.
Nana Yaa Amponsaa, gecondoleerd.
Aaah, ieder zwoegen loopt uit op de dood.

Het volgende lied, wederom van Nana Ampadu, heeft als thema dat de dood onontkoombaar is. Vriendschap wordt geplaatst tegenover de dood. Daardoor lijkt de vriendschap nog kostbaarder en de dood nog gruwelijker. In dit lied komt bovendien de gedachte aan de eigen dood naar voren. Eén regel van de tekst heeft mij voor problemen gesteld. Het is tevens de titel van het lied: Onipa nsɛ hwee. Letterlijk vertaald is dat: de mens is niets. Mijn vertalers maakten er van: de mens is niets. Phil Bartle, een antropoloog die er met Nana Ampadu over gesproken had, meende dat dat moest zijn: de mens is onvergelijkelijk/uniek. In de context van het lied kon ik deze betekenis moeilijk plaatsen. Ik heb daarom toch de oorspronkelijke vertaling gehandhaafd.

Onipa nsɛ hwee (De mens is niets)

Ja Kwasi, laten we het eerlijk zeggen.
Als je met je broeder leeft,
in vrede en vriendschap,
dan is dat iets goeds.

Liefde? Het is iets groots.
Broeders laten we elkaar liefhebben.
Vanwege de dood is de mens niets,
morgen is hij dood.

Kwasi, laatst toen Kwame Atta
in een rechtzaak was verwikkeld
weet je wat er toen gebeurde?
Wat er gebeurde?

Zijn vriend Yaw Boakye gaf hem 600 gulden
om de zaak te regelen.

Wat denk je dat dit betekent?
Het is liefde.

Broeders laten we elkaar liefhebben.
Vanwege de dood is de mens niets,
morgen is hij dood...

Ach, dit herinnert mij aan die mensen.
Laten we elkaar liefhebben.
Laten we elkaar liefhebben.
Vanwege de dood is de mens niets.
De mens zal eten
en wat achterlaten.
Als een jonge vrouw sterft, zijn wij geschokt.
Misschien zou zij een groot iemand geworden zijn,
iemand die bewonderd wordt.
Als een jonge man sterft, zijn wij geschokt.
Misschien zou hij een oudste geworden zijn,
verantwoordelijk dragend voor kinderen in zijn huis.
Vanwege de dood is de mens niets.
Mijn vriend, Kwame Frimpong van Sunyani, kom.
Kwame, als ik sterf,
kom dan om mij treuren.
Je weet dat we gezworen hebben
dat als een van ons sterft
de ander zijn begrafenis zal bijwonen
om heel de wereld te tonen
dat vriendschap iets goeds is.
Broeder, jonge man,
als je vriends' baard vlam vat,
houd dan water gereed voor je eigen baard.
De Asante hebben een spreekwoord dat zegt:
'Iedereen kijkt toe naar wat Yeboah overkomt'.
Op dezelfde wijze zal de stok
die de dood gebruikte om Takyi te slaan
ook gebruikt worden om Kwateng te slaan.
Sommige mensen mogen misschien
geen armoede zien in hun leven;
de dood zal iedereen zien.
Vanwege de dood is de mens niets.
Als je opgebaard ligt,
komen je vrienden en familieleden
vol tranen zeggen dat ze met je mee zullen gaan.
Mijn zuster, mijn broeder, je naaste is dood.
Hij ligt opgebaard,
bedekt met kente,
zijn handen op zijn borst.
Het einde is gekomen, iedereen huilt.

Als je zoiets ziet,
huil dan om jezelf,
want niet van iedereen die sterft
wordt het lichaam thuis gebracht.
Niet iedereen krijgt een passende begrafenis.
Al de kreten 'Ik zal met je meegaan'
worden voor niets gezegd.
Als je opgebaard ligt,
zullen je vrienden en verwanten huilen en zeggen
dat ze met je mee willen gaan.
Dit klinkt als grap en ernst tegelijk.
Maar als je in het graf bent neergelaten,
blijven allen wenend aan de kant staan,
zeggend dat zij ten einde raad zijn,
omdat je hen onderweg hebt achtergelaten.

Bijna macaber is het volgende lied van Konadu. De
dood kent geen aanzien des persoons.

Owuo mpɛ sika (De dood houdt niet van geld)

De dood houdt niet van geld, Konadu!
We zullen allen in een gat van de aarde terecht komen,
Oh deze dood, hhm!
Zelfs als ik twee keer kon sterven
zou ik er geen enkele keer mee spotten.
Je wordt in een kist gelegd.
De kist wordt dichtgespijkerd.
Je wordt naar het kerkhof gedragen,
je hoofd vóór, je voeten achter.
Mensen zullen je omringen,
sommigen dansen,
anderen praten over je.
Je komt aan op het kerkhof,
je wordt in een graf gelegd,
bedekt met aarde,
gestoten door een schop.
Men keert terug naar huis,
en jij blijft achter.
De dood is wreed.

Het laatste lied, eveneens van Konadu, gaat nog verder. Het idee dat er nog iets zal zijn na de dood wordt spottend afgewezen. Er is geen twijfel mogelijk, de dood is het absolute einde. "Dood is dood".

Onipa wu a, na wawu (Wie dood is, is dood)

Als iemand sterft, is dat het einde.

Ik heb mijn geliefde na haar dood niet meer terug gezien.

Het moet dus wel waar zijn.

Als iemand dood is, is hij dood.

Ik heb mijn moeder na haar dood niet meer terug gezien.

Het moet dus wel waar zijn.

Als we zeggen dat de overledene terugkomt

om ons iets te brengen,

dan liegen wij.

Als we zeggen dat de overledene ons zal schrijven,

is dat een grote leugen.

Als iemand dood is, is hij dood (2x).

Mijn geliefde en ik hielden erg veel van elkaar,

we waren elkaar zeer nabij,

maar sinds zij gestorven is

heb ik haar niet meer gezien.

Zo is het,

als iemand sterft, is dat het einde.

Sinds mijn vader gestorven is

heb ik hem niet meer gezien.

Het moet dus wel waar zijn.

Yaa roept haar gestorven zoon Kwádwo Frimpong en zegt

dat hij zo lang geleden stierf.

Je vader huilt en roept je tevergeefs.

Als iemand sterft is dat het einde.

Verkoopt men brood in die andere wereld?

Ik ken niemand die het geproefd heeft.

Niemand weet

of er suiker of zout in zit.

Niemand heeft het ooit gegeten.

De dood maakt aan alles een einde.

Mijn vader hield veel van mij.

Hij stierf lange tijd geleden,

maar ik heb hem nooit meer gezien,

zelfs niet in een droom.

Als iemand dood is, is hij dood.

Ik heb mijn moeder na haar dood

niet meer gezien.

hans van den kerkhof

graf van een Chief

DE DOOD ONDER OGEN ZIEN

De realiteit van de dood wordt niet ontkend in deze teksten. Integendeel, de dood wordt recht in de ogen gezien. Ik heb me daarover verbaasd, omdat ik ervan uitging dat een zekere ontkenning of bedekking van de dood universeel moest zijn. Peter Berger's definitie van cultuur sprak mij zeer aan: "An edifice erected in the face of the potent and alien forces of chaos". De dood leek mij de uiterste chaos, de grootste bedreiging. Ik kwam toen tot de wat paradoxale stelling dat op de Akan begrafenissen, en met name ook in het highlife-lied, de dreiging van de dood vergeten wordt doordat Ghanezen zich er tot het uiterste op concentreren. Ik gebruikte daarvoor het beeld van iemand die recht in de zon kijkt en vervolgens verblind raakt. Die veronderstelling werd mij aangereikt door mijn ervaringen en observaties tijdens begrafenissen. De emoties en het hoge drankgebruik brachten mensen tot het punt van uiterste vermoeidheid en verdoving.

Ik ben nu geneigd daar aan toe te voegen dat het 'uitbundig' emotionele omgaan met de dood nog een andere les voor ons bevat: hoe het verdriet om het sterven wordt verwerkt in een regelrechte confrontatie met de dood. Want wat wordt verdrongen en ontkend, wordt niet aanvaard. Op Akan begrafenissen is er geen sprake van ontkenning. De ontkenning van de dood wordt er zelfs uitdrukkelijk ontkend. De highlife-liederen spelen hierin een belangrijke rol. Zij vormen de 'muzikale begeleiding' van wat men rondom waarneemt: het 'zwellen' in verdriet, het intensiveren van pijn, het uiten van agressie. Het rouwen wordt een zingen tegen de dood dat gepaard gaat met dansen en drinken, met vechten en liefhebben tegen de dood. Men zou kunnen tegenwerpen dat ook in de westerse cultuur de dood steeds minder wordt ontkend. Opvallend is echter dat dat proces van secularisering ertoe leidt dat de dood steeds meer verdrongen wordt, letterlijk onzichtbaar wordt gemaakt: geprivatiseerd, gebureaucratiseerd. Zou dat betekenen dat het verdriet om het sterven in Ghana beter verwerkt, 'verteerd' wordt dan in onze eigen maatschappij? Ik verwacht van wel, maar die vraag kan niet echt beantwoord worden in dit artikel. Ik heb slechts het contrast willen

annetje stenfert kroese

een begrafenis

schetsen tussen het Ghanese omgaan met de dood en het onze. Daarbinnen heb ik de betekenis van highlife-liederen over de dood willen aangeven. Ik begon mijn bijdrage met een verwijzing naar deze teksten als 'verborgen cultuur'. Misschien zijn wij nog meer verborgen cultuur op het spoor gekomen: de kunst van het rouwen.

NOOT

Veel van wat hier geschreven wordt heb ik reeds elders, in enigszins andere vorm, naar voren gebracht. Zie bijvoorbeeld 'Het beeld van de dood in Ghanese highlife-liederen', in J. van Bremen e.a. (red): ROMANTROPOLOGIE. ESSAYS OVER ANTROPOLOGIE EN LITERATUUR, Amsterdam, Cansa 1979. Een verkorte Engelse versie werd gepubliceerd in RESEARCH IN AFRICAN LITERATURES, 11 (1980), 145-75. Een reactie hierop van Kwesi Yankah 'The Akan highlife song: a medium of cultural reflection or deflection?' verscheen in RESEARCH IN AFRICAN LITERATURES, 15 (1984), 568-82. Het is verder nog vermeldenswaard dat aan de Universiteit van Amsterdam recentelijk twee antropologische doctoraal scripties zijn gepresenteerd die nauw verbonden zijn met het thema van dit artikel:

F. Gales (1983): HIGHLIFE (zie ook bijdragen aan eerdere nummers van de Ghana Nieuwsbrief);

A. Baaré (1985): OMGAAAN MET DE DOOD. EMOTIES EN ROUWGEDRAG BIJ DE AKAN IN GHANA.